

Ronald COMMERS, *De Overbodigheid en de Noodzakelijkheid van de Moraal. Bericht aan de kinderen van Prometheus*, Het Wereldvenster - Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Bussum/Antwerpen, 1982, 275 blz.

OVER HET ONVERMIJDELIJK, MAAR PRODUKTIEF FALEN VAN ELK TOTALISME

Het voorbije decennium is op ideologisch-wijsgerig vlak gekenmerkt door een vacuüm, stelt Ronald Commers in zijn boek "De overbodigheid en de noodzakelijkheid van de moraal". Vooral dan ter linker zijde. Het marxisme en de diverse vormen van socialisme en kommunisme die er zich op beroepen, ziel-togen in frustrerende onmacht om de nationale en internationale ontwikkelingen theoretisch en praktisch in hun greep te krijgen en overtuigende alternatieven aan te reiken voor de visieloze pragmatische technokratie en het opportunistische crisisbeleid. Rechts en uiterst-rechts spelen daar handig op in, door nieuwe ideologische versies van de oude recepten en irrationele vooroordelen de vrij gekomen ruimte in te spuien. Dat links ideologisch vacuüm typeert overigens niet alleen het voorbije decennium. Onder de oppervlakte van de papieren fraseologiestrijd was het al veel langer hol. De kontestatieperiode '68-69, voor velen een hoogtepunt van vitaal politiek en ideologisch bewustzijn, was er reeds een symptoom van. Zij was de agonie van het stervend "marxistisch programma" dat onderging in een stuiptrekking van ethisch-zich-opblazende revolte tegen het voortbestaan en tegen het relatieve succes van een maatschappijvorm die hoe langer hoe minder de "wetenschappelijk" voorspelde dood wilde sterven en die het "programma" steeds nieuwe neuzen zette. De laatste oprisping van het "ethos" van het marxistisch programma, dat geen politieke en sociaaleconomische verwerkelijking kreeg.

Het "wetenschappelijk" socialisme was dood. De socialistische "moraal" probeerde het dan maar in een konvulsieve uitbraak alleen. De ideologie, die haar ethos als een naakt moralisme uit haar keurslijf zag springen, viel uiteen in een lege verdorde huid én in een sentimentele vlinder die zich in de kortste wijle machteloos te pletter fladderde. Een "wetenschappelijk" totaalprogramma voor de kennis en de emancipatorische sturing van de historische werkelijkheid, dat zijn ontstaan dankte aan de kritiek op de moralistische kreten voor wereldverbetering (cfr. Marx' verguizing van het "utopisch socialisme" en de "moraliserende kritiek"), sloeg om in wat het wou bestrijden. Het sloeg om in inefficiënte en steriele "pure moraal", in naïef voluntarisme en mentalisme. Vandaar de titel van Commers' werk : de "overbodigheid" en de "noodzakelijkheid" van de moraal.

Totalistische programma's verkondigen de "overbodigheid" van de moraal. Zij willen haar vervangen door planmatige maatschappijbesturing. Maar hun failliet blijkt steeds die overbodig verklaarde moraal opnieuw als "onontbeerlijk" op het voorplan te schuiven.

Vanwaar die crisis van het marxisme? Commers ziet er geen voor het marxisme-als-zodanig specifieke crisis in. Het is een crisis inherent aan de historische lotgevallen van *elk* profaan wijsgerig-wetenschappelijk-ideologisch "totalisme". Zulke totalismen wortelen in het sekulariseringsproces dat met de Moderne Tijden in het Westen aanving. Zij namen de plaats in van mythologische, theologisch-metafysische en natuurrechtelijke wereldverklaringen en maatschappijlegitimaties, als gevolg van de onvermijdelijk geworden poging om de menselijk-maatschappelijke "totaliteit" uit handen van God [of enige andere ongrijpbare transcendentie] te nemen en aan de mens zelf toe te spelen. Het ideaal van het Verlichtingsrationalisme, en van de strekkingen die eruit ontstonden, berust op de profane droom van een mondige Mensheid die op basis van Rede en Wetenschap een "panoptische" bestuursmogelijkheid over zichzelf verwerft en op basis van rationeel inzicht haar emancipatorische aspiraties planmatig gestalte geeft.

"Totalismen" zijn pogingen om die droom waar te maken. Op gevaar af dat het een nachtmerrie wordt. Een nachtmerrie die alleen maar daarom uitblijft, omdat de droom in zijn verwezenlijkingspoging stukgeslagen wordt vooralleer het zover komt. Want, aldus Commers, totalismen zijn denkconstructies die komen en gaan, vanwege een interne ontwikkelingstendens naar opbrokking en zelfvernietiging. Commers' boek is een intellectueel stimulerende, vaak vruchtbaar shockerende poging om dit proces van groei en ontbinding van totalismen te illustreren aan de voorbeelden van het utilitarisme van Jeremy Bentham en van het dialektisch programma van Karl Marx en Friedrich Engels.

Grondgedachte is de min of meer cyclische afwisseling van "moralistische" en "totalistische" wereldbenaderingen sinds het begin van de sekularisering in het denken over mens en samenleving in de Moderne Tijden. Op periodes van "moralisme", waarin morele aspiraties op een idealistische manier — zonder politieke en sociaaleconomische vertaling in realistische strategieën — tegen de gevestigde menselijke en maatschappelijke verhoudingen worden in spanning gebracht, volgen periodes van "totalistische programma's". Die maken er aanspraak op de totaliteit van mens en samenleving in haar historische evolutie op technisch-wetenschappelijke basis planmatig en zonder willekeurige morele opties te kunnen organiseren, naar welzijn en geluk te voeren. De verbetering van de wereld wordt dan niet meer als een kwestie van moraliserende attitudes beschouwd (morele wekroepen en een mentalistische aanpak blijken steeds weer inefficiënt en steriel), maar als een zakelijke aangelegenheid van technisch-wetenschappelijke kennis en planning.

Die programma's bestaan volgens Commers (geïnspireerd door de visie van de wetenschapsfilosoof Imre Lakatos op "wetenschappelijke onderzoeksprogramma's") uit een "synthetische kern" en een "analytische gordel". De "synthetische kern" is samengesteld uit metafysische en ethische basisintuïties over de natuur van de mens en zijn historische bestemming, intuïties die zich als onbetwistbare feitelijkheden aandienen. De "analytische gordel" omvat empirische of pseudo-empirische opvattingen en theorieën over de concrete

werkelijkheid die de ondersteunende invulling van die synthetische kern vormen. Kern en gordel samen beogen een beschrijvende verklaring en zingevende totaaltheorie van mens, wereld, geschiedenis en actie, totaaltheorie die als leidraad voor een zakelijk besturingsbeleid naar geluk en welzijn kan fungeren.

Commers tracht doorheen zijn analyse van de ontwikkelingsgang van het Benthamiaanse utilitarisme en van het Marxiaanse historisch en dialektisch materialisme aan te tonen dat zulke totalistische programma's door een interne dialektiek aan hun eigen totaliteitsaanspraak onvermijdelijk moeten ten onder gaan. Die interne zelfvernietigingsdialektiek verloopt als volgt. Zodra men zulke programma's teoretisch en praktisch wil uitwerken en toepassen worden hun interne ambiguïteiten en onbeslisbaarheden duidelijk. Om daarvoor bevredigende oplossingen te vinden worden delen van het totaalprogramma aan nader kritisch onderzoek en aparte teoretische uitwerking onderworpen. Daardoor komen fragmenten uit de analytische gordel vrij. Zij worden praktisch uitgeprobeerd en/of teoretisch tot afzonderlijk onderzoekstema gemaakt. Dit kan evenwel slechts door ze van de synthetische kern los te koppelen en een min of meer eigen leven te laten leiden. De synthetische kern verliest daardoor geleidelijk zijn integratieve en sturende kracht. Bij toenemende teoretische en praktische moeilijkheden komt hij los van zijn ondersteunende gordel. Hij wordt als een geheel van betwistbare metafysische en ethische vooropstellingen ontmaskerd. Het aanvankelijk aureool van "wetenschappelijkheid" gaat verloren. De kern slaat om in wat hij wou bestrijden : een moralistisch ethos, een metafysische gedrevenheid, een idealistische optie waarmee men een onbevredigende wereld te lijf gaat.

De cyclus is dan rond. Op wijsgerig-ideologisch vlak valt een terugkeer tot voluntaristische, idealistische, subjektivistische en moralistische strekkingen vast te stellen. Vanuit wetenschappelijk oogpunt heeft het schipbreuk leidende programma heuristisch nuttige functies vervuld, door het teoretisch onderzoekswerk dat het op deelterreinen gestimuleerd heeft. Dat is de historische "winst" van zelfvernietigende totalistische programma's, het "succes door falen" zoals de auteur het noemt. Dat nuttig effect ligt evenwel buiten de aanvankelijke intentie en aanspraak van het programma : een zingevende, mens en maatschappij besturende totaliteitsverklaring te bieden. In die aanspraak moet het programma fataal falen. Gelukkig maar, betoogt Commers, want in elk 'totalisme' schuilt virtueel een mensvijandig en mensbedreigend "totalitarisme". Met alle bijbehorende kentrekken van : autoritarisme, repressie, individualiteitsberovende konditionering, kollektivistische stroomlijning in naam van "het juist begrepen hoger belang". Of dat belang nu luistert naar de naam van de "geschiedenis", de "kommunistische nieuwe mens", de "totale menselijke emancipatie", het "algemeen welzijn", of het "menselijk geluk" doet daarbij weinig terzake. Commers roept dat sluimerend gevaar op aan de hand van surrealistische symbolische verhalen van de Argentijnse auteurs Jorge Luis Borges en Bioy Casares.

In zijn alternatief voor noodzakelijk mislukkende, en bij eventuele praktische verwezenlijking min of meer recht naar Inferno's [Duivelseilanden,

Goelags of 'Brave New Worlds'] voerende totalismen, sluit Commers nauw aan bij de kritisch-rationalistische traditie van Karl Popper die in zijn "The Poverty of Historicism" en "The Open Society and its Enemies" een gelijkaardige kritiek op totalistische systemen formuleerde. Commers houdt een pleidooi voor de prijsgeving van de "faustisch-prometheïsche totaliteitsambitie, ten gunste van voorlopige, tentatieve deelkonstrukties die zichzelf radikaal open houden voor kritiek, correctie en zelfoverschrijding. Hij pleit voor programma's van onderzoek en actie die zich produktief opstellen, met heuristisch nuttige hypothesen en herroepbare waardenopties en actieoriëntaties. Hij wil programma's die gericht zijn op de analytische ontrafeling van maatschappelijke vraagstukken met morele implicaties, en die hun eigen perspectiefbepalend ethos expliciteren en alternatieve waardenkeuzen niet dogmatisch de pas afsnijden.

Tot zover een samenvatting van de grondgedachten van het werk van Commers. Een aantal kritische bedenkingen dringen zich op. Zij hebben vooral te maken met de onvermijdelijke theoretische restvragen die door een essayistisch en spekulatief-exploratief geschrift van dit genre worden opgeroepen.

Een eerste bedenking betreft de vooropstelling van de dood van het 'marxistisch programma'. De theoretische en praktische onmacht van het doctrinair gedogmatiseerde marxisme (in zijn rivaliserende versies) kan wat mij betreft inderdaad rustig als een feit worden vooropgesteld. Maar Commers wil méér dan alleen maar dit feit vaststellen. Hij pretendeert dat proces van opbrokkeling, ontbinding, zelfvernietiging (dat hij tussen 1890 en 1950 situeert) te kunnen verklaren vanuit een dialektisch mechanisme dat aan het 'marxistisch programma' inherent is, analoog aan het mechanisme dat alle totalistische programma's kenmerkt; een verklaring die mogelijk zou zijn aan de hand van Lakatos' visie op 'wetenschappelijke onderzoeksprogramma's'. Ik meen dat hij deze aanspraak in zijn werk niet helemaal waarmaakt. Wat precies dat marxistisch programma is dat opbrokkelend zichzelf vernietigt, wordt niet eenduidig bepaald. Welke de fazen of momenten van die opbrokkeling zijn, wordt niet gespecificeerd. Welke elementen uit de gordel van het programma van de kern werden losgeweekt en die kern zijn 'wetenschappelijke' en integrerende kracht deden verliezen, wordt niet analytisch uit de doeken gedaan. En evenmin wordt klaar aangegeven waarin precies de 'heuristische productiviteit' van het falende programma heeft bestaan en nog bestaat. Zodat de vraag naar *welk* marxisme (of *wat in het marxisme*) door de auteur nu eigenlijk dood wordt verklaard, en naar wat er productief uit dat marxisme te voorschijn kwam en er de netto winst van is, aan het eind van het boek toch goeddeels onbeantwoord blijft. En dit-zelfde geldt voor de behandeling van het utilitaristisch programma.

Een tweede bedenking betreft de onduidelijkheid over de niveau's waarop de uiteenzetting zich beweegt. Enerzijds is het de bedoeling een reconstructie van ontstaan, groei en verval van het utilitaristische en marxistische programma te wagen, om er de structuur- en proceskenmerken (in hun overeenkomsten en verschillen) van te elucideren, en er de grenzen en gevaren van zicht-

baar te maken. Een belichting van Bentham en Marx dus vanuit een specifieke vraagstelling op metaniveau, die de inhoud van de theorieën van Bentham en Marx als gekend moet vooropstellen. Anderzijds besteedt de auteur toch ook vele tientallen bladzijden aan een samenvattende uiteenzetting van delen van de inhoud van die theorieën zelf (voor Bentham : het utiliteitsbeginsel, de vormen van het utiliteitsbeginsel, de lust- en onlustcalculus, de welzijns calculus; voor Marx : de ontwikkeling koopwaar-geld-kapitaal, de arbeidswaardeleer, de meerwaardetheorie, het proces van kapitaalaccumulatie, etc.). Uiteenzetting die zich dus op het objectniveau beweegt, op een terrein waarop autoritatieve samenvattingen in de bestaande literatuur over Bentham en Marx bestaan, zodat men zich afvraagt waarom dit allemaal nog eens opnieuw uit de doeken moest worden gedaan. Het werk is een combinatie van wat Commers zelf "navertellen van de geschiedenisvertellers" noemt, en van metareflexies *over* die 'vertellingen'. Hij heeft niet resoluut voor het ene of het andere geopteerd. Waarmee niet wil gezegd zijn, dat de auteur over de genoemde inhoud van Bentham en Marx geen behartenswaardige kritische inzichten geformuleerd heeft. Integendeel. Zoals hij meer dan lezenswaardige beschouwingen geeft rond hete hangijzers als de problematiek van "de twee Marxen" (de 'jonge' en de 'rijpe'), de Marx-Engels-verhouding, de determinisme-voluntarisme oppositie, en de verhouding wijsbegeerte-wetenschap-ideologie. Maar de helderheid van zijn vraagstelling wordt er enigermate door vertroebeld.

Een derde bedenking heeft betrekking op de manier waarop de auteur het basisgegeven van zijn boek uitwerkt : zijn kritiek op het totalisme-als-zodanig. Men kan de vaak polemische, provocatieve, soms zelfs smalende stijl verschillend appreciëren. Maar men kan het stimulerend effect van de scherpe aanvallen op het 'totalisme' niet ontkennen. Het is ongetwijfeld nuttig om de aandacht te richten op het euforisch rationalistisch wetenschapsoptimisme dat zowel het utilitarisme als de dialectiek (en ook het door Commers in dit opzicht niet behandelde positivisme) in een aantal van zijn facetten kenmerkt, omdat het in zijn hoop op een lineair-progressieve globalmaatschappelijke vooruitgang een gevaarlijke illusie is gebleken. Evenzo is het nuttig om ideologisch-wijsgerige totaalsystemen die pretenderen dat zij het zonder ethische waardendiscussies en zonder controversiële ethico-politieke waardenfundering kunnen stellen (omdat die waarden in de "natuur van de mens" of in de "geschiedenis" zouden zijn ingeschreven..) op de onzinnigheid van die aanspraak vast te spijkeren. En nuttig is tenslotte ook dat Commers met de waarschuwendende vinger wijst naar de autoritaire metafysica van een aan de 'verlichte geschiedenislezers' bekende 'orde' in de 'totaliteit der dingen', een 'orde' die naar de toekomst geëxtrapoleerd en vooruitgeproclameerd kan worden. Commers is niet zacht voor wat hij de zogenaamd onbevooroordeelde, elitaire, onpartijdige "aflezers" van de maatschappij en de geschiedenis noemt (de "intellectuele voorhoede", de "magiërs van de geschiedenis", de "ontraadselaars", de "verblinde waan-weters", de "kinderen van Prometheus"). Maar waarom zou men er ook zacht voor moeten zijn, als men rekening houdt met de immense aanmatiging van de in hun

'totalismen' ingebouwde presupposities? en als men rekening houdt met de levensgrote gevaren die het theoretisch denkwerk, de praktijk van het handelen en de organisatie van de samenleving vanuit die presupposities bedreigen? Commers komt de verdienste toe, dat hij met niets ontziende scherpte die presupposities uit hun ideologische bolster wil boksen, om ze als illusies te ontmaskeren ("de spanning tussen het fatale verlangen naar een totaaloverzicht brengende kennis en de beperkte kenmogelijkheden van het menselijk verstand en zijn perceptie-apparaat", p. 65).

Wel wil het mij voorkomen dat hij door zijn argumentatietechniek toch enigszins aan zijn doel voorbijschiet. Hij hanteert een argumentatietechniek die niet vrij is van overdrijvingen en speculatieve overtrekkingen. Het totalisme dat hij kritiseert krijgt pas achteraan in het werk een min of meer duidelijke afbakening. Het wordt geassocieerd met: dogmatiek, gesloten methodologie, autoritarisme, kausaal gesloten deterministische wereldorde, geloof in de adequate kenbaarheid van die orde, geloof in de mogelijkheid van een synthetische wetenschap die op een deterministische wijze de totaliteit van de natuurlijke/biologische/menselijke/maatschappelijke verschijnselen omvat. Vaag als dit uiteindelijk toch nog blijft, trekt Commers dit totalisme al te vlot en te rechtlijnig door naar hallucinante visioenen van Duivelseilanden, Brave New Worlds, Goelag-archipels, het Inferno van Casares' Morel. Deze argumentatietechniek, die gebruik maakt van literaire bezwingen van diabolische aberraties, waartoe systemen als het utilitarisme en de historisch-materialistische dialectiek *onder bepaalde omstandigheden* en *in een bepaalde interpretatie van sommige van hun onderdelen* aanleiding zouden kunnen geven, om het dan voor te stellen alsof die aberraties de *intrinsiek onvermijdelijke consequentie* van die systemen vormen, overtuigt mij niet. Het klinkt te verwant aan wat L. Kolakowski suggereert, waar hij het stalinisme als de immanente quintessens van het systeem van Marx zelf voorstelt, en aan wat de Nouveaux Philosophes in dit opzicht met veel literaire zwier hard willen maken. Commers gaat het 'totalisme' te lijf op een manier die m.i. onvoldoende grenzen trekt tussen de gedachte van een op synthetische wetenschappelijke kennis berustende planning van de sociale werkelijkheid, enerzijds, — waarbij het tentatieve, voorlopige, corrigeerbare karakter van die synthetische totaalkennis niet noodzakelijk moet worden ontkend (integendeel zelfs) —, en de infernale utopia's die men daarbij [bij losse, extreme en drastische doortrekking en verabsolutering] kan bezweren, anderzijds. Hoewel Commers tegen deze rechtlijnige argumentatie zelf bezwaar maakt m.b.t. de Nouveaux Philosophes, lijkt mij zijn eigen benadering niet helemaal van hetzelfde euvel vrij te pleiten. Een euvel dat men vergelijkbaar bijvoorbeeld bij H. Marcuse vindt, waar die een directe, bijna causale band legt tussen de methodologie en epistemologie van de moderne wetenschap enerzijds en de ethico-politieke irrationaliteit van het kapitalistisch maatschappijbestel anderzijds. Het doet mij teveel denken aan pogingen om de verklaring voor de pro-apartheidspositie van vele Zuid-Afrikaanse kristenen, of voor de Europese kristendemocratische opstelling tegenover politicosociale evoluties in Zuid- en Centraal-

Amerika, of voor de homoseksuelen-discriminatie door de aanhang van de Nederlandse Evangelische Omroep,... in het Evangelie te zoeken, door aan te tonen dat bepaalde elementen erin virtueel een interpretatie toelaten die als legitimatie voor zulke posities kan worden ingeroepen. Dat vage, ambigue, met oninvulbaarheden en tegenspraken doorspekte systemen van denkbeelden zulke hermeneutisch-interpretatieve manipulatie toelaten, is uiteraard een evidentie. Dat zij daardoor gevaaren in zich houden, omdat zij voor elk gebruik en misbruik op maat kunnen worden gesneden, is dat eveneens. De geschiedenis illustreert dat ten overvloede. Bovendien lijkt het mij niet moeilijk om de stelling hard te maken dat bepaalde ideeënsystemen eerder het ene gebruik of misbruik suggestief voor de hand leggen dan het andere. Maar van deze vaststelling van de polyvalente interpreter- en toepasbaarheid van ideeënsystemen naar de stelling dat één specifieke invulling en uitwerking ervan als een soort immanente consequentie in die systemen vervat of geprefigureerd ligt, is een sprong waarvoor ik terugdeins.

Het zal de lezer duidelijk zijn, dat ik de grondgedachte van Commers inzake intrinsiek totalitaristische interpretatiegevaaren van bepaalde ideeënsystemen, ook (en niet op de laatste plaats) van het marxisme in zijn doctrinair gedogmatiseerde versies, hiermee niet van tafel wil vegen. Het gaat mij om de onzuivere argumentatietechniek waarmee aan het constructief kritische doel voorbij geschoten wordt. Dat doel moet m.i. een zorgvuldig nuancerend analytisch onderzoek zijn naar wat in een doctrinaire dogmatisering van een ideeënsysteem uit intrinsieke kenmerken van dat systeem zelf kan verklaard worden, en wat op rekening van externe factoren (van politieke, economische, sociale, demografische, culturele en andere aard) moet worden geschreven. Bij een te eenzijdige ideeën-immanente analyse (sommige lezers zullen de auteur een 'idealistische' benadering verwijten) dreigt men het kind met het badwater weg te gooien.

Tenslotte nog enkele opmerkingen over het alternatief, zoals hoger samengevat, dat Commers ter vervanging van totalistische ideologieën bepleit.

Als totalisme en moralisme in kritische maatschappij-opstellingen gelijkelijk inefficiënt en onwenselijk zijn, als beide tot onoplosbare problemen aanleiding geven, en elkaar in blijkbaar steriele cycliciteit afwisselen, wat is dan het realistische alternatief? Als de moraal niet in en door politiek beleid overbodig gemaakt en uitgeschakeld kan worden, en als omgekeerd de moraal de politiek niet kan ontbernen, maar haar evenmin doelmatig kan determineren, wat is dan een mogelijke oplossing voor dat dilemma waarrond Commers zijn boek structureerde?

Zijn op Lakatos geïnspireerd alternatief lijkt mij niet overtuigend. Een radikaal open en autokritisch ideeënsysteem, dat zich bewust blijft van zijn voorlopigheid en onvolledigheid, dat zichzelf aandient als een fragmentaire en op elk moment herroepbare en overschrijdbare deelverklaring, dat zijn eigen premissen en betwistbare waardenopties expliciet en bewust ter discussie blijft stellen, lijkt mij in navolging van Lakatos op het puur theoretische domein van

wetenschappelijke onderzoeksprogramma's op heuristische en methodologische gronden verdedigbaar. Commers transfereert dit model evenwel naar de domeinen van de maatschappelijke ideologie en de kollektieve aktie, zonder die transfer te verantwoorden tegen de achtergrond van de problemen die er onmiddellijk door opgeroepen worden. Immers, ideologieën hebben andere funkties te vervullen dan heuristische wetenschappelijke onderzoeksprogramma's, en de organiseerbaarheid en doelmatigheid van kollektieve aktie stellen andere eisen dan die welke door zuiver theoretische, op wetenschappelijk onderzoek gerichte ideeënsystemen gesteld worden. Hoe bijvoorbeeld de sociale integratie- en mobilisatiefunkties van ideologieën en de – vaak irreversiebele waardenkeuze-beslissingen vergende – engagementseisen van kollektieve aktie, compatibel kunnen gemaakt worden met voorlopigheid, tentativiteit, prijs-gave van synthese-aanspraken, permanente discussieerbaarheid van premissen en waardenopties in de ideeënsystemen die als ideologische leidraad voor kollektieve aktie moeten fungeren, wordt door Commers niet besproken. Hoewel mij dit onontbeerlijk lijkt om de realiteitswaarde van het voorgestelde alternatief te argumenteren. Dit lijkt mij dan ook een leemte in het werk. De lezer blijft hier op zijn honger zitten. Overigens ware nadere uitwerking hier ook gewenst, omdat Commers in de formulering van dit alternatief zeer dicht in de buurt blijft van – en manifest schatplichtig is aan – 'positivistische' en 'kritisch-rationalistische' ideologiekritici (en militante anti-ideologen) in de traditie van Daniel Bell, Lewis Feuer en Karl Popper, waarvan hij de basisopstellingen niet deelt en waartegen hij zich in een voetnoot op blz. 77 scherp afzet, maar waartegenover hij zijn positie niet afbakent.

Deze kritische bedenkingen tasten de waarde en het belang van het boek van Commers niet aan. Integendeel. Dat zij er met de nodige pertinentie worden door uitgelokt, bewijst het intellektueel stimulerende karakter van het werk, dat een domein aanboort waarop verder diepgravende analyse nodig is, een werk dat wijsgerig-ideologisch dermate scherp geprofileerd is dat de kritische konfrontatie ermee alleen maar sterk kan worden aanbevolen.

Hugo Van den Enden